

ПЕТРО ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ У СТУДІЯХ ПАВЛА ФИЛИПОВИЧА

Павло Филипович, талановитий письменник і вчений, був одним із найсумлінніших дослідників раннього українського романтизму, залишив цілу низку вдумливих розвідок відповідного змісту («До історії раннього українського романтизму», «Шевченко і романтизм», «До студіювання Шевченка та його доби», «Шевченко і Гребінка», «Українська стихія у творчості Гоголя» та ін.), розглядаючи явище раннього українського романтизму в органічній сув'язі з романтичними тенденціями в російській та західноєвропейських літературах. Якоїсь бодай невеликої окремої статті про П. Гулака-Артемовського П. Филипович не написав, але в інших його студіях, у т. ч. й названих вище, ім'я одного з перших класиків нового українського письменства фігурує доволі часто. Та це і природно, бо, по-перше, П. Гулак-Артемовський відігравав таки ж помітну роль у літературному житті України першої половини ХІХ ст., а по-друге, П. Филипович був дуже глибоким знавцем джерельної бази того часу, спеціально студіював її, а також був уважним обсерватором усього тогочасного літературного життя. Зосереджений спочатку на студіюваннях передпушкінської та пушкінської пори в російській літературі, П. Филипович згодом (після 1917 р.) зосередив свій аналітичний погляд на паралельній тому часові творчості українських авторів, серед яких був і П. Гулак-Артемовський.

Треба зауважити, що П. Филипович як літературознавець і критик був дуже стриманим в оціночних емоціях, строгим і принциповим (щоправда, до певного часу, про що нижче), безперечно надавав перевагу фактам над емоціями.

Оцей його сухувато-колючий аналітизм виявився і в деяких судженнях, одним із фігурантів яких був Петро Гулак-Артемовський. Скажімо, Павло Филипович без усякого піетету й захоплення, як це траплялося неодноразово до нього й після нього, поглянув на перші десятиліття становлення нової української літератури,

започаткованої І. Котляревським, а вслід за ним П. Гулаком-Артемівським, Квіткою та ін. Учений, звісно, не піддавав сумніву фундаментальну значущість появи в нашому письменстві «Енеїди», «Пана та собаки», «Марусі», він просто уважніше і прискіпливіше вглянувся в літературний контекст і літературний часпростір перших десятиліть ХІХ ст., в той час, який прийнято було називати часом українського літературного відродження, вглянувся і констатував: «Тільки українська література, про відродження якої після 1798 р. так охоче, іноді з великим навіть запалом, пишуть наші критики та історики літератури, дуже поволі розвивалася, занадто вузькими шляхами йшла, несміливим голосом доводила своє право на існування. Яке ж це справді “відродження”, коли після “Енеїди” (що мала значний успіх) тільки через десятиліття, року 1807-го, в журналі “Вестник Европы” з’явився новий твір – українською мовою та в старій манері., коли в дальші десятиліття теж можемо назвати лише окремі нечисленні твори кількох письменників, що часто й не друкують своїх спроб, не вірять і в свої сили, і – головне – в придатність самої мови української для широкого літературного вжитку» [1, с. 10–11]. Якраз серед тих «кількох письменників» літературознавець називає й П. Гулака-Артемівського, більше того – на його прикладі базує свій присуд: «Друкуючи року 1827-го (через тридцять літ після виходу “Енеїди”!) “Рибалку” Гулака-Артемівського – переробку з Гете, Каченовський, редактор “Вестника Европы”, прихильник українського слова, просив у передмові “снисхождения к наречию многочисленных однородцев, соотечественников и сограждан наших”: зазначав, що сам автор (тобто – П. Гулак-Артемівський. – В. П.) у листі до редактора називає українську мову “языком почти уже забытым мною” і нерішуче ставиться до її можливостей, і “между прочим, и по влечению любопытства захотел он попробовать, нельзя ли на малороссийском языке передать чувства нежные, благородные, возвышенные, не заставляя читателя или слушателя смеяться, как от Енеиды Котляревского и от других с тою же целью написанных стихотворений”» [1, с. 11]. Зауважимо на цій вельми цікавій цитаті, до останніх рядків якої повернемося пізніше, а про згадані в ній «нерішучість» і «влечення любопытства» П. Гулака-Артемівського скажемо тут.

Обов’язково треба зауважити й на тому, що дуже відчутну жорсткість оцінок, даних П. Филиповичем першим класикам нової української літератури, можна й варто пояснювати тим, що їх він оприлюднює в статті «Поет огненного слова», присвяченій Т. Шевченку. Цілком природно, що особистісна соціально-психологічна, а тим паче соціально-політична інертність перших класиків різко

контрастувала з відомою принциповістю чи й радикалізмом відповідних Шевченкових позицій. Саме звідси такий Филипівичів критицизм щодо попередників Т. Шевченка: «Якого-небудь реформаторства, вогню ідеї, зворушенню духовного немає в згаданих письменників. Особливо визначається їхній консерватизм політичний: трудно знайти і в російській літературі таких вірних слуг “Білого царя”, як Котляревський, Гулак-Артемівський, Митлинський... Особливо помітно виступає духовний консерватизм попередників Шевченка, коли згадаєш, що в Росії, в границях якої розвивалась українська література, письменники-дворяни – Радищев, Грибоедов, Пушкін, Рилєєв, Лермонтов – борються з оточенням, протестують, горять, гинуть» [1, с. 12].

Як бачимо, П. Филипівич вдається і до облюбованої порівняльної методи задля увиразнення власних суджень. Він і далі розгортає цитовану вище думку, додаючи вже й певну літературознавчу семантику: «А в нас провінціально-буржуазний побут, родинне життя, обивательське оточення цілком задовольняли і “батька української літератури”, і його наступників, особливо тих, що утворили так звану котляревщину... Анекдот, веселе або ідилічно-плачливе оповідання – не “холодне” і не “гаряче”, а “тепле” – ось що найбільше улюбили ці письменники, “творці” нової української літератури. Прагнення подвигу, бажання дійсно відродити свою літературу, піднести її на рівень вселюдськості в них не знайдемо. Коли студіюєш Котляревського, Квітку, Гулака-Артемівського та інших, то ясно бачиш також, що головним стимулом їхньої творчості, спокійної і самовдоволеної, було не дійсне національне почуття, не виразне відчуження слова – головного нерва духовного життя народу, а почуття своєї етнографічної окремішності від великоруської народності...» [1, с. 12]. Далі П. Филипівич відзначає також і певну «вторинну» реакцію українських письменників (передовсім І. Котляревського) на з'яву відповідних за жанром чи тематикою творів у російській літературі. Присуди, як бачимо, справді вельми жорсткі, але, треба визнати, мотивовані, особливо ж беручи до уваги проекцію на Шевченка.

Аби не розривати в цій розвідці «тему проєкцій» творчості перших класиків української літератури на постать і творчість Т. Шевченка, розглянемо тут іще одну працю П. Филипівича – «Шевченко в боротьбі з українською дворянсько-поміщицькою літературою», опубліковану 1934 р. Означення часу написання й публікування статті зовсім не випадкове, бо ж її писав уже «не той» П. Филипівич, який писав у 1920-х роках. Заляканий більшовицьким режимом, заляканий репресіями щодо тих самих побратимів-неокласиків, заляканий фальшивим процесом «СВУ», це вже

був не вдумливий, глибоко фаховий і науково принциповий літературознавець, а зацькований обиватель, безпринципний у науковому й суто людському сенсі реалізатор вульгарно-соціологічного, «марксівського» літературознавства. Це вже була трагічна постать людини-вченого, яка на позір відмовилася від своїх же сповідуваних наукових позицій, один із «галілеїв» у нашій літературі тоталітарної доби.

Одначе ж, повернемося до названої статті. Навіть із її заголовка можна зрозуміти, що мовиться в ній про Т. Шевченка, який нібито боровся з «українською дворянсько-поміщицькою літературою», тобто з літературою своїх попередників і сучасників, серед яких неодноразово називається й П. Гулак-Артемовський. Вістря своїх видимо вульгаризаторських критичних суджень П. Филипович спрямовує проти вже на той час засудженого режимом академіка С. Єфремова, свого донедавного старшого товариша, соратника-шевченкознавця і близького земляка. Узявши за точку опори Шевченкову передмову до його ж невиданого т. зв. «Чигиринського Кобзаря» 1847 р., в якому Тарас Григорович доволі різко висловлюється про своїх літературних попередників, у т. ч. й про П. Гулака-Артемовського, який, мовляв, «у пани пошився», П. Филипович підводить під ті емоційні Шевченкові оцінки «класову» методологію й відповідно трактує постаті перших класиків нібито Шевченковим словом: «На початку своєї творчої роботи Шевченко виступав з поезією “На вічну пам’ять Котляревському”, звертався з віршованим посланієм до Квітки-Основ’яненка, і в листі до останнього в грудні 1841 р., писав: “Спасибі вам і панові Артемовському за ласкаве слово. І спасибі всім тим, хто пише по-нашому або про наше”. Тепер, – веде далі П. Филипович – в другій половині 40-х років, Шевченко виразно усвідомлює, що представники української поміщицької літератури пишуть не про “наше” і не “по-нашому”, хоч і беруть матеріал для своїх творів нібито з народного життя» [1, с. 151]. За тими ж судженнями П. Филиповича, Т. Шевченко досить скоро «прозрів» у своєму ставленні до попередників, перестав лити «сльози замилювання» над їхніми творами, та ж «Енеїда» стала для Шевченка, мовляв, «витвором ворожого класу». «Такий присуд, – нотує П. Филипович, – виходить з цієї системи думок, що сформувався у Шевченка в добу “трьох літ”, він тісно поєднаний ідеологічно з такого ж роду висловлюваннями (в тій самій передмові) про Гулака-Артемовського, Квітку та ін., і треба рішуче руйнувати всякі концепції, що вихолощують в цитованих Шевченкових словах (про перших класиків. – В. П.) класову суть і думачать їх як щось нав’яне сторонніми впливами й скороминуще» [1, с. 151].

Можна нанизувати ще кілька схожих або й різкіших вульгарно-соціологічних міркувань літературознавця, в яких раз-по-раз фігурує і П. Гулак-Артемівський, але чи варто. І так зрозуміло, що аналізована стаття П. Филиповича цілком ситуативна, не без цілком зрозумілої кон'юнктури, і вона зовсім штучно викривляє справжнє наукове розуміння П. Филиповичем місця й ролі в українській літературі її перших класиків, у т. ч. П. Гулака-Артемівського, як і видимо спотворює суть Шевченкової еволюції в його ставленні до попередників. Справді, після «трьох літ» і прихильності до кирило-мефодіївців Шевченко «іншими очима» поглянув на спадщину Котляревського, Квітки, Гулака-Артемівського й інших, але той погляд був зовсім не такий, яким його виставляв П. Филипович. Утім, це вже тема не для цієї розвідки.

Повернемось, однак, до «справжнього» П. Филиповича й до його справді наукових суджень про П. Гулака-Артемівського, про його місце й роль в історії українського письменства.

Добрий знавець європейського та російського літературного романтизму, П. Филипович не тільки погоджується з думкою про те, що перші паростки романтизму в українському письменстві зростив саме П. Гулак-Артемівський, а й глибше розкриває процес прищеплення цього явища на український літературний ґрунт. «Мені здається, перш за все, – пише вчений, – що поволі й обережно засвоювали українські автори нові течії європейського письменства, брали лише те, для чого був свій ґрунт в ту добу, добу відродження українського слова... Як про перший крок романтизму в українській літературі звичайно говорять про “Рибалку” Гулака-Артемівського (1827), баладу, перекладену з Гете» [1, с. 63]. А далі П. Филипович цитує вже й нами цитований вище лист Гулака-Артемівського до редактора «Вестника Европы», де звертається увага й на використані Петром Петровичем при перекладі згаданої балади «малоросійські» пісні, певну їх стилістику. «Чудна, здавалося б на перший погляд, картина, – ще далі нотує вчений, – поет дає переклад європейського романтичного твору, а доводячи, що цей переклад можна зробити, посилається на українські народні жіночі пісні» [1, с. 63]. Аргументуючи свої спостереження, П. Филипович стисло аналізує словесно-образну палітру балади «Рибалка», вказує на її своєрідність порівняно з німецьким і російським (Жуковський) варіантами цього сюжету, на стилетворчу функцію слововживань, зокрема й вигуків: «Ці вигуки, характерні для народних казок, “Енеїди” Котляревського, Квітчиних оповідань з народного побуту, надають баладі Гулака-Артемівського більше жвавості, конкретності, народного реалізму... Вигуки зустрічаються

в бурлескних творах самого Гулака-Артемовського, що від них він хотів відійти в "Рибалці", але одним з словесних елементів їхніх скористався в перекладі і зробив і свій твір живішим, органічнішим. Пестливими ж словесними елементами пісні скористався він (Гулак-Артемовський. – В. П.) для цього... цілком свідомо. Таким чином перша спроба пересадити романтику в українську поезію була тому вдала, що знайдений був свій ґрунт, на який можна було пересаджувати, – і на цьому ґрунті народної поезії, народної творчості виросла квітка, відмінна від німецької – простіша, живіша, ніжніша, навіть інше слово тут можна вжити – сентиментальніша...» [1, с. 63]. П. Филипівич зазначає, що романтичний «баладний почин» П. Гулака-Артемовського швидко підхопили інші українські автори, зокрема Л. Боровиковський, а згодом і Т. Шевченко, причому останній, як зазначає літературознавець, «висловлював думки, подібні до цитованих думок Гулака-Артемовського» [1, с. 64]. Тут малися на увазі судження обох класиків про роль у літературі народної пісні.

Певно, можна сказати, що П. Филипівич бачив П. Гулака-Артемовського й тим, хто, можливо, й непослідовно, але все ж свідомо брався за подолання явища «котлярєвщини» в нашому письменстві. Про це може свідчити й цитоване вище твердження про бажання П. Гулака-Артемовського відійти в «Рибалці» від бурлеску. Ще ширше розгортає літературознавець цю тезу в статті «До історії українського романтизму» (1924) [див.: 2]. Реагуючи на працю М. Зерова «Нове українське письменство», П. Филипівич не в усьому згоджується з автором нарису, котрий відносить низку сучасників-наступників І. Котлярєвського до кола його наслідувачів («котлярєвщина»), у т. ч. й П. Гулака-Артемовського, у т. ч. не тільки в жанрі травестійної поеми, а й в інших жанрах (байка, ода, послання, «писулька»...). Павло Петрович сподівався, що в розвиток своєї праці М. Зеров «зверне належну увагу на перші кроки нової, відмінної від Котлярєвського літературної манери...» [2, с. 68–69]. Сам же П. Филипівич зауважує, що «безперечно, ще в 20–30-х роках 19 століття поруч з міцним впливом "Енеїди" помітимо і виразний протест проти стилю Котлярєвського, і свідомі спроби дати щось інше» [2, с. 69]. Таким першим свідомим шукачем нових літературних шляхів учений називає П. Гулака-Артемовського з його «Рибалкою» і «свідомим бажанням обминути Котлярєвського» [2, с. 69]. І зовсім цікаве резюме з цих суджень про П. Гулака-Артемовського: «...письменник (хоч і мало продуктивний, не темпераментний) поруч з наслідуванням традицій (Гулак-Артемовський безумовно найвидатніший представник школи Котлярєвського) вже в середині 20-х років прямує до інших джерел –

до народної пісні (своєї) і балади (чужої)» [2, с. 69–70]. У цій же своїй статті П. Филипович указує, що вслід за П. Гулаком-Артемівським нові літературні шляхи, тобто не-трагедійні, не-бурлескні, стали шукати і Квітка, і Гребінка, пишучи і «з певним ухилом в бік літературних традицій інших народів» [2, с. 75].

Ще ширші міркування щодо царини стилю (стилів) у початковому періоді розвитку нової української літератури П. Филипович розгортає в розвідці «Українська стихія в творчості Гоголя» (1927). Він пише про «етнографічно-побутовий напрямок Котляревського та його наступників», про «сентиментально-романтичний напрямок, що виявився в захопленні народною ліричною піснею», і про «романтичний напрямок, що культивував тоді в українському письменстві переважно баладу фантастично-казкову...» [див.: 2, с. 475–476]. Вельми показово, що в контексті розгляду кожного з названих напрямів фігурує П. Гулак-Артемівський із тим чи тим своїм твором.

Утім, не тільки цариною стилю актуальна в контексті цієї розвідки стаття П. Филиповича «Українська стихія в творчості Гоголя». Не менш цікавими й цінними є спостереження вченого над тим, як виявився вплив П. Гулака-Артемівського на творчість українсько-російського геніального письменника – Гоголя. Те, що такий вплив був і що Микола Гоголь був добре обізнаний із творами П. Гулака-Артемівського, П. Филипович аргументує епіграфами з творів «харківського романтика» у деяких творах М. Гоголя [див.: 2, с. 466], а також іншими запозиченнями: «Виразно позначився на творах Гоголя вплив Гулака-Артемівського. До XII розділу “Сорочинського ярмарку” дано епіграф з “Пана та собаки”, що позначився і на тому епізоді розділу, де “оба кума прийнялись всхлипувати навзрыд”. М. І. Петров зазначав уже, – продовжує П. Филипович, – що наймення сварливого подружжя в цьому оповіданні взято з байки Гулака-Артемівського “Солопій і Хівря”. В. В. Гіппіус (гоголезнавець. – В. П.) висловив думку, що мотив продажу душі чортові (“Згублена грамота”) можна виводити “не тільки з Гете та Жуковського, а й з балади Гулака-Артемівського “Твордовський”... Треба цю баладу Гулака-Артемівського згадати й у зв’язку з образом чорта в “Ночі проти Різдва”...» [2, с. 470, 471].

Павло Филипович аргументовано знаходить і видимі типологічні паралелі «від» П. Гулака-Артемівського «до» М. Гоголя «на вироблення розповідної манери Гоголевої» у «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки». Зокрема, Гоголева передмова до «Вечорів» «являє собою типовий зразок живої “усної” розповіді з різноманітними артикуляційними рухами, і веде свою генезу не лише від

усної словесності – анекдоту, казки і т. ін., а й від “післямов” Гулака-Артемовського до своїх творів, друкованих в харківському журналі “Украинский вестник” (1818–1819)...» [2, с. 473]. Тут називаються «писульки» Гулака-Артемовського до «Солопія та Хіврі», «Пана та собаки», «Дещо про того Гараська». «Розповідна проза Гулака-Артемовського, – стверджує П. Филипович, – допомогла Гоголеві виробляти свої стилістичні засоби...» [2, с. 475]. Учений тут наводить розлогі цитати з «писульок» харківського професора.

У деяких інших працях П. Филиповича натрапляємо на цікаві інформаційно-аналітичні «зернинки» стосовно П. Гулака-Артемовського та окремих його творів. Скажімо, в розлогій статті «Відгуки Бюргерової “Ленори” в українській літературі» її автор веде мову про певну «українізацію» деяких перекладів згаданого твору і першість Гулака-Артемовського в такій практиці (мовиться про «українізацію» в душі котляревщини – бурлескно-гравестійну) [див.: 2, с. 64, 85]. У нарисі «Соціальне обличчя українського читача 30–40-х рр. XIX ст.» П. Филипович цитує слова одного з учасників похорону П. Гулака-Артемовського, за якими (тобто словами) в 20–30-х рр. «сановные государственные люди, как Репнин, Паскевич и многие другие услаждали свои досуги» творами Гулака-Артемовського [див.: 3, с. 20–21]. У тому ж нарисі його автор пише про сильне враження, яке справив Шевченків «Кобзар» на сучасників, серед яких називається й П. Гулак-Артемовський...

Отже, навіть попри відсутність окремих розвідок про П. Гулака-Артемовського, П. Филипович у різних своїх публікаціях зумів означити низку вельми присутніх думок про одного з перших класиків нової української літератури.

Література

1. *Филипович П.* Шевченкознавчі студії. – Черкаси, 2002. – 220 с.
2. *Филипович П.* Літературознавчі студії. Компаративістика. Статті, рецензії / Упоряд. В. Поліщук. – Черкаси, 2008. – 644 с.
3. *Филипович П.* Літературно-критичні статті. – К., 1991. – 192 с.